

41.

УДК 94 (477.54)

Т. В. Арзуманова

Харківський національний університет будівництва і архітектури

**КУЛЬТУРНА САМОБУТНІСТЬ І МІЖКУЛЬТУРНИЙ ДІАЛОГ
УКРАЇНЦІВ І РОСІЯН ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ХІХ СТ.**

У статті розглянуто самобутність культури росіян та українців Харківської губернії в ХІХ ст. Зроблено висновок, що з моменту початку колонізації Слобожанщини і протягом ХІХ ст. взаємопроникнення та синтез російської та української культур були мінімальні через відсутність жвавих економічних та особистих контактів між представниками цих двох народів. Для кожного етносу інший народ поставав у образі «чужого», незвичайного, дивного носія відмінних культурних традицій, незвичайного способу життя.

Ключові слова: ментальність, культурна самобутність, міжкультурний діалог, Слобожанщина, Харківська губернія.

В статье рассмотрены самобытность культуры русских и украинских Харьковской губернии в ХІХ в. Сделан вывод о том, что с момента начала колонизации Слобожанщины и на протяжении ХІХ в. взаимопроникновение и синтез русской и украинской культур были минимальны из-за отсутствия активных экономических и личных контактов между представителями этих двух народов. Для каждого этноса другой народ представлял в образе «чужого», необычного носителя отличных культурных традиций, необычного образа жизни.

Ключевые слова: ментальность, культурная самобытность, межкультурный диалог, Слобожанщина, Харьковская губерния.

The article describes the cultural identity of Russians and Ukrainians in Kharkiv province in the ХІХ century. The conclusion is made that since the beginning of Slobozhanschyna colonization in the ХІХ century the influence and the interpenetration of Russian and Ukrainian cultures were minimal because of the lack of active economic and personal contacts between these nations. Both ethnic group perceived each other as «foreigners» with strange and different cultural traditions, unusual lifestyle.

Key words: mentality, cultural identity, intercultural dialogue, Sloboda, Kharkiv province.

Глобалізація, що охопила всі сфери суспільного життя, виступає загрозою втрати національної ідентичності, культурної самобутності людства за умови домінування масової культури, стандартизації матеріальних потреб та духовних цінностей і пріоритетів.

Проблеми етнічності, традиційної культури, ментальності стали актуальними напрямами дослідження сучасних соціологів, політологів, культурологів, які зосередили увагу на умовах їх збереження під тиском масової комерціалізації культури, уніфікації культурних традицій. Актуальним напрямом також є вивчення проблеми міжкультурного діалогу в поліетнічному та поліконфесійному суспільстві, формування якого також є наслідком глобалізаційного розвитку сучасного світу [3, с. 2-6; 6, с. 67-68; 16, с. 2-5].

У сучасному науковому дискурсі з даної проблематики бракує досліджень історичних умов формування та збереження культурної самобутності народів, співіснування та діалогу етнічних общин.

Дослідження культурних відмінностей росіян і українців у Харківській губернії в ХІХ ст. започаткували етнографи та сучасники, які залишили описи їх матеріальної та духовної культури [9, с. 23; 10, с. 262; 11, с. 118; 12, с. 50; 13, с. 23-24; 15, с. 65, 101-104, 160]. Відмінності менталітету, світогляду двох народів, різновиди їх трудової діяльності в Харкові в ХІХ ст. знайшли відображення в фундаментальній праці Д. Багалія та Д. Міллера [2, с. 268, 563]. Вперше Д. Багалій звернув увагу на процес втрати культурної ідентичності росіян та українців під впливом міської культури, а також визначив процеси кризи етнічної ідентифікації українців під впливом домінуючої російської культури [1, с. 56]. За радянських часів в умовах розбудови радянської

© Арзуманова Т. В., 2013

народності питання дослідження етнічного розвитку Слобідської України не знайшло достатнього відображення в історіографії, а розповсюдження набув міф про братські народи і добросусідські відносини між росіянами і українцями в минулому [8, с. 50-71].

У сучасній історіографії відбувся перегляд радянських поглядів на історію міжетнічних стосунків українців та росіян, і на основі аналізу історичних джерел історики акцентують увагу на значну відмінність у культурних традиціях, світогляді представників двох народів. Автори зауважують значний рівень антагоністичних стосунків між ними, неприйняття способу мислення, традицій даних етносів [5, с. 125-144]. У рамках актуального напрямку вивчення ментальностей, започаткованого філософами, соціологами та політологами, історики звертаються до аналізу даної категорії в історичній ретроспективі для розуміння процесів соціального, економічного розвитку минулого. Зокрема, в роботі В. Маслійчука висвітлені питання культурних відмінностей росіян та українців на Слобожанщині в ХІХ ст., труднощів у взаємодії їх культурних традицій [7, с. 435-447].

На наш погляд, дослідження культурної самобутності представників російського і українського етносів у ХІХ ст. на території Харківської губернії є необхідним фактором вивчення історичного розвитку даного регіону в рамках сучасного напрямку соціальної історії, мікроісторії. Розуміючи матеріальну і духовну культуру як переконливий візуальний і змістовний маркер етнічності, авторка поставила за мету визначити характерні риси культурної самобутності та процес побудови міжкультурного діалогу представників російського та українського етносів у Харківській губернії в ХІХ ст., коли за умов модернізації, урбанізації, значного втручання влади в етнічний розвиток держави постала проблема етнічної ідентифікації, ментальних відмінностей, втрати культурної спадщини.

Слобожанщина (кордони якої майже збігалися з територією Харківської губернії) в ХІХ ст. була регіоном, у якому співіснували та взаємодіяли представники двох народів – росіяни та українці. Дані етноси, розпочавши колонізацію краю з ХVІ – ХVІІ ст., створили унікальну слобожанську культуру російсько-українського прикордоння.

Ці народи мешкали на території Харківської губернії в моноетнічних селах, майже уникаючи контактів. Для кожного етносу інший народ поставав в образі «чужого», незвичного, дивного носія відмінних культурних традицій, незвичного способу життя.

На думку сучасників, на Слобожанщині в ХVІ – ХVІІ ст. зустрілися два народи, які дуже відрізнялися один від одного своєю ментальністю, системою переконань, поглядів на життя. Провідним фактором формування ментальності сучасники визначали природний: *«Давний жилаец юга, украинец никогда не видал, чтобы природа была к нему мачехой. Лучший чернозем его не требует сложных трудов для обрабатывания его, дуга его богатые, воздух теплый, овощи всякого рода легко выбегают из земли, сады чудесные. Взлелеянный, изнеженный такой природой, он безпечен, ленив. Это его порок, порок воспитанный многими годами»* [15, с. 167]. На думку Філарета, на відміну від українців Слобожанщини, які прийшли з південного краю, де природа була дуже прихильною, сприятливою для розвитку землеробства, скотарства, росіяни, що заселяли цей регіон, приходили з більш суворого краю. Саме природний фактор обумовлював їх мобільність, готовність до міграції.

Ізольованість культур, відсутність міжкультурного діалогу не тільки між російськими та українськими сусідніми селами, а й навіть між російськими та українськими громадами в межах одного села були притаманні досліджуваному регіону впродовж ХІХ ст. *«Відносини між українцями та великоросами – ділові, в цілому – холодні. Села живуть поряд, місцями навіть вулиці – поряд. Однак, на кожній – особлива мова, особливий одяг, відсутні спільні гулянки, шлюбні вкладаються тільки серед одноплемінників»* [10, с. 262].

На значною мірою антагоністичні відносини вказують сучасники: *«Малорос називає великороса москалем та кацапом, а великорос, у свою чергу – хохлом, нерідко з епітетом «безмозглий»* [12, с. 50].

Жарти про росіян та українців були дуже популярними і привертали увагу етнографів, які досліджували регіон у ХІХ ст. У переказах про хохлів та москалів кожен народ виставлявся дивним, смішним, дурнуватим: *«Прийшов руський у церкву, купує свічки. «По чому свічка?» –*

питає. «П'ятак». «Постоїш, постоїш, та й за три копійки віддаш». Йому все одно, що на базарі, що в церкві» [11, с. 118].

Усні джерела – поширені на Харківщині прислів'я та приказки, також віддзеркалювали відсутність толерантного ставлення: «Тату! Тату! Москаль лізе до хати! – Мовчи, синку, нехай лізе, аби не москаль!» або «З москалем знайся, а камінюку за пазухою тримай!» [12, с. 50]. «Хохол тупіше ворони, але хитріше чорта», «Хохол не збреше, та й правди не скаже», «Де два хохла, там три гетьмана», «Коли хохол народився, єврей заплакав» [2, с. 563].

М. Сумцов описував поширену в XIX ст. на Слобожанщині казку, «вигадану москалями», що на «хохле чортова голова»: якось апостол Петро побачив, що «хохол» б'ється з чортом, розгнівався і позрубував їм голови, але милосердний Господь приказав йому понадівати їм голови знов. Петро поспішивсь та й переплутав голови: на чорта надів «хохлацьку», а на «хохла» – чортову. Таким здається великоросам їх «менший брат». Дослідник зазначав, що «ворожа казка зайшла навіть в Харківщину та інколи «малороси» її розказують сміху раді, не почувавши й не помічаючи тут гостро ворожого глузування над ними самими» [13, с. 23].

Серед українців Слобожанщини було розповсюджено повір'я, що всі росіяни-теслярі знаються з нечистою силою, тому їх ніколи не запрошували на будівництво нових осель, щоб не наворожили [2, с. 268].

Фактором «замкненості» народів стосовно один одного була відсутність міжетнічних шлюбів між росіянами та українцями [12, с. 50]. «Представники цих двох національностей ще мало «беруцьця» (одружуються): хохол не одружується на «московке», тому що вона «кисла» [4, с. 3].

Особливості розвитку культури, побуту, менталітету росіян та українців на Слобожанщині цікавили сучасників, які залишили порівняльні характеристики двох народів: «Одежда на малорусе опрятнее и чище, чем на русском; лаптей он не носит, а ходит в чоботах. Пища его менее груба, чем русского – он любит преимущественно растения: мяса ест мало, исключая свиного сала, которое составляет его любимое кушанье» [13, с. 23]. Відмінність між українцями і росіянами була і в побудові сім'ї – на відміну від великої патріархальної сім'ї росіян, в українців «женатый сын отделяется от отца, хотя это и разоряет его хозяйство» [13, с. 24].

Традиція відселення одружених дітей пояснювалася сучасниками природженою любов'ю українців до простору та свободи, розумінням необхідності людям різних поколінь жити окремо, щоб уникати сварок через побут: «Украинец поныне любит свободу и простор. Оттого женатый сын отделяется от отца. Это разоряет хозяйства, но привычка сильна. Хохлу говорят о невыгодах семейного раздела, он подумает и отвечает: хоть гирше, да ишие, т. е. хоть хуже да иначе. Это не значит, что он настойчив на своем безотчетно, нет, он обдумал дело, но не сказал вам мысли, которая лежит у него на душе, той мысли, что не легко переносить и брань молодой жены с свекровью за право распорядительности в доме» [15, с. 65].

Автор (який залишився анонімним) «Топографічного опису Харківського намісництва» відзначав і відмінності в облаштуванні сіл росіян та українців. Росіяни віддавали перевагу розвитку землеробства, засіювали майже всі вільні землі пшеницею. Українці ж, навпаки, залишали багато землі для випасу худоби, роль якої була досить суттєвою в домашньому господарстві. Описуючи російське село, дослідник зауважував, що «тут почти все поля засеяны, а гумны наполнены хлебом», проте «малое количество скота ... убавляет цену их хозяйственного прибытка». В українських же селах, навпаки, «между пахотным полем видно несколько запущенных и долговременно неоранных облогов», і ці випаси дозволяють мати «великорослый и играющий скот» [14, с. 40-41]. «Белые, чистые и светлые избы, или хаты, возвращенные сады, разведенные овощные огороды свидетельствуют об образе их жизни, отличающем их от других» [Там само]. Отже, городництво та садівництво в українських селах також відіграло більш важливу роль, ніж у російських селах.

Відмінності між російськими і українськими селами були і розташуванні будівель на подвір'ї: «Полатей нет, жильё не обнесено глухим двором, не всегда обгорожено и плетнем. Сарайчик для скота стоит сам по себе, овчарник сам по себе, все это из хвороста или очерета (камышя), а амбар опять стоит отдельно. Во всем простор и легкость. Хата не так дорога, как русская изба, а долговечнее ее, она не гниет, и если сгорит, долго ли смазать другую?» [15, с. 101].

З «Топографічного опису Харківського намісництва» дізнаємося, що росіяни на Слобожанщині мали «склонність к крепкому строению», будівництво вимагало багато високоякісної деревини, для цього вирубували багато лісу: *«построит мужик из самого хорошего лесу избу, закоптит всю дымом, она потееет и скоро сгниет; клетки, сараи и заборы тоже из лучшего дерева делает, в чем мог бы обойтись одним хворостом»* [14, с. 40-41].

Великоросійське село, описує він, з першого погляду *«немов багатіше українського, воно звичайно при річці, має доволі ліса й поля, усі поля засіяні, на току доволі хліба, хати і усі інші будівлі дерев'яні. Одначе худоби мало й та малоросла. Ліси знищені, бо на лопті обдирають кору з дерева, хата закопчується од диму і швидко пріє та згниває. Вирубається багато лісу й через те, що паркани роблять не з хворосту, як в Україні, а з доброго дерева. Садів та городів нема»* [14, с. 41].

Окрім відмінностей матеріальної культури, сучасники відзначали очевидну різницю в національних характерах двох народів. *«Великоросіянин більш трудолюбивий, услужливий, а малорос більш поштивий і сердешно привітливий. Змовчить, але не буде гнутися навіть перед тим, од кого залежить. Українець щедріший од великоросіянина, більше бажає освіти (особливо це треба сказати про духовенство). Українець більш здатний до мистецтва, а великоросіянин – до ремесла. Україна дає багато музиків, півчих, малярів, різчиків і таке інше, але сама приймає заможних ремісників з Великої Росії (теслярів). Українець втікає від тяжкої праці, хоч і дотепний до роботи. Великоросіяни славні тим, що чого не знають, переймають з чужих країв»* [14, с. 40-41].

Саме лінощами, небажанням покращити матеріальний стан пояснювали сучасники непопулярність серед українців традицій сезонного заробітчанства, що була характерною рисою побуту росіян. *«Он не пойдет зимой или весной на заработки, хотя бы пристань или что-либо подобное было от него в 10 верстах, тогда как русские приходят сюда за 500 и 1000 верст и уходят с большими деньгами»* [Там само].

Уже в XIX ст. дослідники стали відзначати небезпеку втрати етнічної культури в середовищі росіян та українців. Наприклад, українці поступово почали відмовлятися від традиційного одягу на користь більш дешевого фабричного. Порівняно з українцями, в російських селах ставлення до одягу було досить консервативним: *«Великоросіянки в похвали буде їм сказано – суворо зберігають свій національний костюм і не міняють його на дешевий фабричний одяг. Чоловіки вже втратили традицій – їх традиційні войлочні шапки – яломки – відступили перед картузами. Чоловіки вдягають традиційні довгі сорочки нижче колін, у молодих хлопців сорочка підшивається червоною каймою або вишивкою»* [9, с. 23].

Архієпископ Філарет намагався охарактеризувати відмінності характеру та світогляду українців та росіян. Зокрема автор відзначав, що, на відміну від росіян, українці більш ліниві, більш безпечні, що обумовлено, на його думку, саме географічними факторами – родючою землею, сприятливим кліматом. *«Смышленности у малорусса на все очень много. Беда – безпечность»* [15, с. 101-102]. Безпечність українців автор пояснював тим, що, на відміну від російських сіл, які були оточені скиртами з необмолоченого хліба, в українських селах не було заведено зберігати необмолочений хліб до весни. *«При первом взгляде на поселение здешнее, можно угадать, живут ли в нем русские или хохлы. Если поселение окружено одоньями [скирти необмолоченого хліба] хлеба – значит, живут в нем русские. Малорусс беззаботен на счет будущего, он не бережет хлеба на голодное время. Все, что было на поле, он сvez и обмолотил, многое из того продал, чтобы заплатить подать или купить наряды жене и себе горелки; к концу зимы он сам покупает хлеб и однако в следующий год опять распоряжается своим хлебом по-прежнему. Это опять безпечность, взлелеянная югом, и которая также начинает слабеть и уступать предусмотрительной заботе»* [15, с. 104].

Філарет виділяв розсудливість, поступливість, готовність до компромісу та використання інновацій в українців, на відміну від консерватизму та ворожості до запровадження нововведень у росіян. *«Украинец рассудителен. Если сказали ему, что просьбы его выполнить нельзя, он более просить не станет. Он легко принимает полезные нововведения. ... Еще путешественник 1774 года писал: «Малороссы охотно начали сеять земляные яблоки, незадолго пред тем присланные начальством для разведения в крае; сами садят волошскую репу, или брюкву»»* [15, с. 103].

На відміну від росіян, на Слобожанщині українці, на думку Філарета, майже не притягалися до кримінальної відповідальності за розбій, шахрайство та інші злочини: *«Драки между черкасами не увидите, о смертоубийствах и не слышно, к воровству и плутовству они не склонны. Например, из 338 преступлений, относящихся к воровству и мошенничеству, бывших по губернии в 1845 году, ни одно не было с участием хохла – слобожанина. Слобожанин скорее может быть обманут, чем согласится кого-либо обмануть; он честен и верен данному слову»* [Там само]. Високий рівень кримінальних злочинів серед російського населення, на думку Філарета, можна було пояснити і тим фактом, що Слобожанщина залюднювалася і такою категорією росіян, як втікачі від суду, злочинці, що переховувалися на цих землях, далі від влади.

Відмічалися Філаретом і моральні якості українців, які їх значно відрізняли від росіян, а саме: повага до батьків, старших, невикористання лайливих слів, непоширеність алкоголізму. *«Бедность и голод черкасы переносят терпеливо. К старшим почтительны. Непристойной брани не любят, особенно же никогда не услышите ее на старика. Горелку пьют довольно, но малорусс не доходит при том до безобразного положения, он всегда помнит себя и пьет вино не для пьянства, а для дружеского препровождения времени. Полосмухи вина довольно для пяти хохлов, чтобы проведет им полдня в приятной беседе»* [15, с. 104].

Відмінністю росіян і українців була й поведінка в конфліктних ситуаціях. *«Черкашенин не дозволяет, чтобы оскорбляли его грубыми словами, если вы желаете получить от него что-нибудь, говорите с ним ласково, учтиво. Он не откажется сделать услугу, но брани вашей, будьте уверены, он не станет слушать. Тяжбы не заведет он с вами за брань, не опасайтесь, он просто оставит вас с собой, он уважает себя более того, чтоб пошел иметь дело с вами в суде, не станет он унижать себя и для выгод, к которым он во всяком случае довольно равнодушен»* [15, с. 105].

Відзначали сучасники і відмінність у ставленні росіян та українців до місця проживання, традиційного укладу життя: *«В следствие той же исторической жизни, украинец не привязан так к месту, где родился, как великорос. Помещики целыми сотнями переселяли в две-три недели подданных черкасов с одного места на другое, и без всякого ропота. Если украинец считает себя обиженным или стесненным, он не станет шуметь, не пойдет и в суд с жалобой, а утечет, уйдет на Дон или в Одессу, оставит жену и дом ему не тяжело. Оттого в Консistorии множество дел о расторжении браков, по случаям бегства мужа или жены и по неизвестности о месте пребывания беглеца»* [15, с. 106].

Значно відрізнялися російські і українські селяни в ставленні до релігії, відправлення релігійних обрядів. *«Между русскими простолюдинами всякий, мужчина ли или женщины, хорошо знает одну или две молитвы. Но малороссияне, и особенно женщины, хорошо знают по десяти и более молитв на память, и каждый день читают их утром и вечером. Разность другого вида: русский мужичок, хотя не знает молитв, но он благоговейно и с искренним усердием творит поклоны, теплая вера льется из сердца его безмолвно и дает знать о себе лишь глубокими вздохами. Малорусс молится иначе, он не всегда молится пред образом и не полагает многих поклонов. Малороссиянка, перекрестясь пред образом раз или два, идет к домашним делам, и прибирая хату, продолжает читать про себя молитвы»* [15, с. 101].

Таким чином, етнографічні розвідки та спогади сучасників дають унікальну можливість дослідити життя, побут, традиційні заняття, ментальні особливості, взаємовплив та взаємовідносини росіян та українців Харківської губернії в ХІХ ст. З моменту початку колонізації Слобожанщини і до ХІХ ст. взаємопроникнення та синтез російської та української культур були мінімальні через відсутність жвавих економічних та особистих контактів між представниками цих двох народів. Дослідження процесу втрати культурної самобутності росіянами і українцями під впливом масової культури потребує більш детального вивчення.

Література

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Харків, 1990. – 245 с.
2. Багалей Д. И. История Харькова за 250 лет его существования (1655-1905) / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. В 2-х т. – Репринт изд. – Х., 1993. – Т. 2. – 982 с.
3. Башкеєва О. М. Особливості генезису категорії «ментальність» (історико-філософський аналіз) / О. М. Башкеєва. – Автореф. дис. ... канд. філософ. наук. – Дніпропетровськ, 2011. – 18 с.

4. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки этнографического края. – Т. I : Современная деревня Харьковской губернии. – Х. : Б. И., 1898. – 103 с.
5. Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // Россия – Украины : история взаимоотношений / А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Фроля. – М., 1997. – С. 125-144.
6. Максим'як Л. Проблема збереження культурної самобутності та ідентичності, забезпечення міжкультурного діалогу в контексті формування Європейської культурної політики / Л. Максим'як // Ефективність державного управління. Збірник наукових праць. – 2010. – Вип. 22. – С. 67-74.
7. Маслійчук В. Діалог «українського» та «російського» на теренах Слобідської України (XVII ст.) / В. Маслійчук // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – С. 435-447.
8. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине / В. И. Наулко. – К., 1975. – 232 с.
9. Очерки народного быта (Из этнографических экскурсий 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии) профессора Н. Ф. Сумцова // Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – Т. 13 : Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. – Х., 1902. – С. 1-57.
10. Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния. Пособие по родиноведению / Под ред. В. И. Ташева, А. С. Федоровского, Н. Ф. Сумцова. – Х. : Союз, 1918. – 343 с.
11. Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губерниях И. И. Манжурыю // Сборник Харьковского филологического общества. – Х., 1890. – С. 1-194.
12. Статистическое описание Харьковской губернии // Харьковские губернские ведомости. – 1861. – № 6. – С. 50.
13. Сумцов М. Ф. Слобожане. Исторично-етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов. – Х. : Союз, 1918. – 240 с.
14. Топографическое описание Харьковского наместничества с историческим предуведомлением о бывших в сей стране с древних времен переменах, взятым к объяснению деяний и хронологий. – Х. : Б. И., 1888. – С. 40-41.
15. Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Х. : Райдер, 2004. – Т. 1. – 365 с.
16. Хоанг Т. К. Національний менталітет в умовах трансформації сучасного українського суспільства / Т. К. Хоанг. – Автореф. дис. ... канд. філософ. наук. – Одеса, 2012. – 19 с.